

Stosunki polsko-żydowskie w Białymstoku w perspektywie socjologii historycznej

Socjologia historyczna jako nurt teoretyczny i metodologiczny pojawiła się w latach osiemdziesiątych w socjologii amerykańskiej. Był to moment, w którym część socjologów zaczęła wypowiadać się *expressis verbis* o potrzebie uwzględnienia kontekstu historycznego w badaniach socjologicznych (jak napisał jeden z czołowych przedstawicieli tego nurtu Philip Abrams - *socjologiczne wyjaśnienie jest z konieczności wyjaśnieniem historycznym*¹). Czasami tę nową orientację w socjologii określa się jako „nowy historyzm”, jednak pojęcie to nie wydaje się być odpowiednie, gdyż niepotrzebnie wikła socjologię historyczną w dyskusję (nader krytyczną) nad historyzmem². Nazwy takie jak socjologia historyczna czy podejście/orientacja historyczna³ zdecydowanie są bardziej neutralne i dobrze oddają specyfikę nowego podejścia.

W socjologii europejskiej można odnaleźć znacznie wcześniejsze próby włączenia historii w praktykę czy teoretyczne poszukiwania socjologów. Można tutaj powołać się na prace takich socjologów, jak: Karol Marks, Alexis de Toqueville czy Max Weber⁴, którzy są wymieniani jako prekursorzy socjologii historycznej⁵.

Warto nadmienić, że podejście historyczne jest widoczne również w pracach klasyków socjologii polskiej: Stanisława Czarnowskiego, Ludwika Krzywickiego, Józefa Chałasińskiego. W Polsce jeszcze w latach

¹ P. Abrams, *Historical Sociology*, Shepton Malet, England: Open House 1982, cyt. za: *Encyclopedia of Sociology*, ed. E.F. Borgatta, Macmillan, New York 1992, s. 838.

² przykładowo praca K. Poppera, *Nędza historycyzmu*, Wydawnictwo Krąg, Warszawa 1989.

³ Nazwę tę proponuje w polskiej literaturze Władysław Kwaśniewicz, *Przeciw lekceważeniu historycznego punktu widzenia w badaniach socjologicznych*, „Studia Socjologiczne” 1982 nr 1-2.

⁴ P. Burke określa Webera jako najbardziej historycznie zorientowanego spośród mistrzów socjologii, w: *Sociology and History*, London 1980, s. 20.

⁵ P. Sztompka, *Socjologia jako nauka historyczna*, „Studia Socjologiczne” 1986 nr 2.

szesćdziesiątych powstawały prace oparte na historycznej perspektywie B. Gałęskiego, A. Kwileckiego, W. Markiewicza, J. Turowskiego, Z. Wierzbickiego lub K. Dobrowolskiego. Jednak w latach siedemdziesiątych nastąpił zdecydowany odwrót od nurtu historycznego w socjologii polskiej. Obecnie dorobek socjologii historycznej przedstawiany jest przez Piotra Sztompkę, który uważa, że *historyzm stanowi szczególnie doniosły i szczególnie godny kontynuacji wątek tematyczny w naszej tradycji socjologicznej*⁶.

Podstawowym twierdzeniem socjologii historycznej jest uznanie socjologii za naukę historyczną. Za tym stwierdzeniem nie kryje się oczywiście postulat połączenia obu dyscyplin. Podkreśla się natomiast potrzebę *dostrzeżenia wspólnoty podstawowych, ontologicznych właściwości badanego przedmiotu [które najogólniej można ująć w stwierdzeniu, że świat społeczny jest w swej istocie historyczny⁷] oraz (.*

*perspektywy, podejścia badawczego*⁸ Analizując prace dokonane w nurcie socjologii historycznej można zauważyć kilka podstawowych założeń ontologicznych wspólnych dla większości prac:

- Rzeczywistość społeczna jest ujmowana jako proces, w którym następują ciągłe zmiany przy jednoczesnej kontynuacji części jej elementów. Owa dialektyka tradycji i innowacji jest fundamentalnym założeniem ontologicznym socjologii historycznej. Jak pisał P. Sztompka *Spółeczeństwo dzieje się raczej niż istnieje*⁹.
- Zmiana społeczna nie ma charakteru linearnego. Jest to proces kumulatywny i wielokierunkowy, a alternatywy zmian w ogromnym stopniu zależą od danej rzeczywistości społecznej, czyli działających jednostek, grup oraz struktur społecznych.¹⁰
- Czas jest niezbywalnym wymiarem życia społecznego, stąd istotny staje się kontekst historyczny, który również sprawia, że wszelkie prawa socjologiczne są zrelatywizowane czasowo (historycznie).

⁶ P. Sztompka, *Historyzm w tradycji socjologii polskiej*, „Studia Socjologiczne” 1988 nr 2, s. 19.

⁷ P. Abrams, *Historical...* op.cit. s. 3, cyt. za P. Sztompką, *Socjologia ...* op.cit., s. 25.

⁸ P. Sztompka, *Socjologia...* op.cit. s. 8.

⁹ P. Sztompka, Teoria stawania się społeczeństwa. Szkic koncepcji, w: *Przełom i wyzwanie. Pamiętnik VIII Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego*, PTS, Uniwersytet im. M. Kopernika, Warszawa – Toruń 1991, s. 29.

¹⁰ A. Kolasa, *Socjologia historyczna – problemy przedsięwzięcia interdyscyplinarnego*, w: *Historyka*, t. 26, 1996

- Zwraca się uwagę na podmiotowość jednostki; na to, że to podmioty społeczne (jednostki i różnego rodzaju grupy) tworzą rzeczywistość społeczną. Jednak nie zapomina się o strukturach społecznych, które mogą stymulować działania ludzkie i je ograniczać. Ten dialektyczny związek podmiotowej działalności ludzi z zastanymi strukturami społecznymi stanowi o dynamice procesów społecznych. Jest to połączenie dwóch tradycji badawczych w socjologii: „perspektywy durkheimowskiej”, w której struktury społeczne są zmiennymi niezależnymi, wyjaśniającymi ludzkie działania oraz „perspektywy weberowskiej”, która polega na zwróceniu uwagi na działania ludzkie jako tworzące przyszłe struktury.¹¹ Założenie o dialektycznym związku działających jednostek i zastanych struktur bliskie jest temu, co stwierdził K. Marks: *Okoliczności tworzą człowieka w tym samym stopniu w jakim człowiek tworzy okoliczności*¹².

Zdaniem P. Sztompki renesans socjologii historycznej nie oznacza tylko powstania kolejnej subdyscypliny socjologii, ale tworzy nową orientację teoretyczno–metodologiczną, która może być stosowana w badaniu wszelkiej problematyki socjologicznej.

Wydaje się więc, że również stosunki etniczne należą do tych problemów, które powinny być analizowane przez socjologów w perspektywie historycznej. Aby mówić o stosunkach etnicznych konieczne jest uwzględnienie dwóch czynników:

- *istnienie przynajmniej dwóch grup etnicznych wyposażonych w odrębną kulturę, której towarzyszą przekonania ich członków, że reprezentują oddzielne grupy etniczne*¹³,

- *sytuacja trwałego kontaktu między nimi*¹⁴ w wymiarze społecznym, przestrzennym, ekonomicznym, kulturowym czy politycznym.

Sytuacja taka tworzy więc pogranicze, dokładnie pogranicze wewnętrzne, czyli obszar, *gdzie obok siebie, w bezpośrednim kontakcie żyją przedstawiciele różnych – co najmniej dwóch – kultur czy grup etnicznych*¹⁵.

¹¹ P. Sztompka, *Stawanie się społeczeństwa. Zagadnienia i pojęcia*, w: *Historyka*, t. 23. 1993,

¹² D. McLellan, *The Thought of Karl Marx, Harper and Row*, New York 1971, s. 129, cyt. za P. Sztompka, *Teoria stawania...op.cit.*, s. 32.

¹³ A. Sadowski, *Pogranicze polsko-białoruskie*, Trans Humana, Białystok 1995, s. 181.

¹⁴ *Ibidem* s. 181.

¹⁵ E. Nowicka, *Badanie pogranicza. Kilka propozycji metodologicznych*, w: *Pogranicze. Studia społeczne*, t. 7, Białystok 1999, s. 13.

Założenia socjologii historycznej dobrze wpisują się w specyfikę stosunków etnicznych na pograniczach, gdyż kontekst historyczny w kształtowaniu się relacji etnicznych na pograniczach jest niezmiernie ważny. Jak pisał Grzegorz Babiński *historia pogranicza stanowi o jego istocie*¹⁶.

gdzie element czasu jest niezbywalną częścią życia społecznego. Perspektywa historyczna powinna więc być istotnym punktem widzenia w badaniach całokształtu stosunków etnicznych na pograniczach.

Babiński zauważa, że *chyba bardziej istotna dla tworzenia się pogranicza była ta mała, codzienna historia, nie polityczna, lecz społeczna, ekonomiczna,*

uwzględnieniem grupy żydowskiej, również ta historia „wielka”, na poziomie Europy i Polski w decydujący sposób wpłynęła na charakter stosunków etnicznych na tym obszarze. Przykładowo odzyskanie niepodległości przez Polskę czy kryzys ekonomiczny w latach trzydziestych w bardzo istotny sposób wpłynęły na stosunki polsko – żydowskie i na procesy zachodzące w samej grupie żydowskiej (np. zwiększona emigracja do Palestyny i Stanów Zjednoczonych, polsko -żydowskie konflikty na tle ekonomicznym). Holocaust stał się dla większości żydowskich mieszkańców Białostoczczyzny końcem ich własnej historii, zmieniając w sposób drastyczny i nagły charakter wschodniego pogranicza Polski, w tym również Białegostoku.

Uwzględnienie kontekstu historycznego konieczne jest również w analizach dotyczących problemów pamięci historycznej. Zagadnienie to staje się niezmiernie ważne w obecnej Polsce, gdzie w warunkach demokratyzacji i upodmiotowienia się różnych grup mniejszościowych widoczna jest - jak to określa Marek Ziółkowski - *gra o pamięć*¹⁸. Stawką w tej grze jest między innymi definicja polskości, określenie przynależności do wspólnoty, zwłaszcza narodowej. W tym rodzaju dyskursu publicznego ogromną rolę mają badania dotyczące właśnie pogranicza, gdzie często kontakty etniczne czy częstsze niż gdzie indziej występowanie sytuacji *pogranicza psychologicznego*¹⁹ mogą wpłynąć na to, że przywracanie owej pamięci historycznej będzie bardziej pluralistyczne i nastawione na dekonstrukcje

¹⁶ G. Babiński, *Pogranicze polsko - ukraińskie*, Nomos, Kraków 1997, s. 44.

¹⁷ Ibidem, s. 44.

¹⁸ M. Ziółkowski, *Cztery funkcje przywracanej pamięci*, „Studia Socjologiczne” 1999 nr 4, s. 63.

¹⁹ określenie: A. Kłoskowska, *Kultury narodowe u korzeni*, PWN, Warszawa s. 125.

określonych mitów narodowych. Należy jednak pamiętać, że *pamięć jest (...) tylko częściowo zdeterminowana przez przeszłość, decyduje o niej przede wszystkim terażniejszość, a w szczególności możliwości jej kultywowania,*

Istotną również funkcją badań nad stosunkami etnicznymi, w których ważną rolę spełnić mogą badania o orientacji historycznej, jest analiza źródeł i procesu kształtowania się uprzedzeń i stereotypów etnicznych. Badanie tego zjawiska jest również ważne w analizach relacji grup etnicznych pozostających w układzie dominacji i podporządkowania, gdyż utrwalanie i rozpowszechnianie uprzedzeń stanowi jeden z mechanizmów konstruujących i utrzymujących uprzywilejowaną pozycję grupy dominującej.²¹ Zorientowane historycznie analizy współczesnych stosunków etnicznych istotne są również z punktu widzenia badania genezy stereotypów i uprzedzeń w stosunku do Innego. Brak otwartej dyskusji na temat mniejszości etnicznych w powojennej Polsce przy jednoczesnym propagowaniu etnicznej jednolitości społeczeństwa polskiego spowodowało również „zamrożenie” etnicznych konfliktów i animozji na kilkadziesiąt lat. Zmiany polityczne w latach dziewięćdziesiątych. spowodowały odrodzenie życia kulturalnego i politycznego różnych grup mniejszościowych i tym samym niejednokrotnie „odżyły” na nowo historyczne konflikty. Nagle okazało się, że wydarzenia z przeszłości i przekazane następnym pokoleniom uprzedzenia nadal wpływają na obecne stosunki międzyetniczne.

Ta sama sytuacja widoczna jest również w relacjach polsko-żydowskich. Przede wszystkim coraz częściej pojawiają się głosy o potrzebie otwartej dyskusji i badań nad stosunkami polsko-żydowskimi w czasie Holocaustu. Jest to na tyle istotne, że okres ten jest bardzo traumatyczny, a relacje polsko-żydowskie są negatywnie oceniane przez dużą część społeczeństwa żydowskiego. Było to już widoczne w wynikach jednych z nielicznych badań mniejszości żydowskiej w powojennej Polsce autorstwa Ireny Hurwic – Nowakowskiej. Autorka pisze ... *dość rozpowszechnione [jest] w środowisku żydowskim przekonanie o współodpowiedzialności społeczeństwa polskiego za zagładę Żydów. Po wojnie stereotyp Polaka przybrał na grozie i wrogości (...) Dawno ukształtowane w środowisku żydowskim poczucie obcości w stosunku do otoczenia polskiego pogłębiło się*

²⁰ M. Ziółkowski, *Cztery...*op. cit. s. 56.

²¹ J. Mucha, *Dominacja kulturowa i reakcje na nią*, w: *Kultura dominująca jako kultura obca*, red. J. Mucha, Oficyna Naukowa, Warszawa 1999, s. 32.

w pewnych sferach na skutek przeżyć wojennych²². Z drugiej strony bohaterstwo Polaków podczas wojny i okupacji stanowi jeden z najwyraźniejszych elementów polskiej pamięci historycznej i zazwyczaj w dyskusjach na temat postaw Polaków w czasie Holocaustu podkreśla się przede wszystkim bohaterstwo tych, którzy z narażeniem życia pomagali Żydom przeżyć wojnę.

Milczenie w polskim dyskursie publicznym na temat innych postaw Polaków wobec Żydów w czasie okupacji jest jednak od czasu do czasu przerywane. Świadczą o tym dyskusje wokół artykułu J. Błońskiego²³ na łamach Tygodnika Powszechnego czy artykułu M. Cichego na temat zbrodni Polaków na Żydach w czasie Powstania Warszawskiego²⁴. Jedną z ostatnich dyskusji na ten temat została wywołana pracami Jana Tomasza Grossa: *Upiorna dekada. Trzy eseje o stereotypach na temat Żydów, Polaków, Niemców i komunistów 1939-1948*²⁵ oraz jego najnowszą książką *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*²⁶. W badaniach socjologicznych nie można oczywiście odpowiedzieć na pytania natury moralnej czy etycznej. Można jednak spróbować wyjaśnić uwarunkowania społeczne takich postaw, pamiętając, że zgodnie z założeniami socjologii historycznej rzeczywistość społeczna jest konstruowana w dialektycznym związku działania ludzi i zastanych struktur społecznych.

Pozostaje nam odpowiedzieć na pytanie: dlaczego właśnie Białystok stanowi dobre miejsce na przeprowadzenie analizy stosunków polsko-żydowskich w perspektywie historycznej?

Miasto to było od swoich początków przykładem miasta pogranicznego. *Białystok kształtował się od początku jako ośrodek w pełnym tego słowa znaczeniu pograniczny, leżący na styku różnych fal osadniczych, kultur, nacji i wyznań*²⁷. Historycznie patrząc, przez długi czas było to miasto zróżnicowane etnicznie. Używając pojęcia 'zróżnicowany etnicznie' mam na myśli zgodnie z definicją A. Sadowskiego, wystę-

²² I. Hurwic – Nowakowska, *Żydzi polscy (1947 – 1950). Analiza więzi społecznej ludności żydowskiej*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa, 1996, s. 58.

²³ J. Błoński, *Biedni Polacy patrzą na getto*, „Tygodnik Powszechny” 1987, 11 stycznia.

²⁴ M. Cichy, *Polacy - Żydzi: czarne karty powstania*; „Gazeta Wyborcza” 1994 nr 24.

²⁵ J. T. Gross, *Upiorna dekada*, Universitas, Kraków 1998.

²⁶ J. T. Gross, *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Pogranicze, Sejny 2000.

²⁷ A. Dobroński, *Białystok. Historia miasta*, Zarząd Miasta Białegostoku, Białystok 1998, s. 13.

powanie w społeczeństwie (społeczności, zbiorowości innego typu) przedstawiciele dwu lub więcej grup etnicznych, z których każda stara się podtrzymać swoją tożsamość etniczną. Jest to społeczeństwo, w którym z różnych powodów nie ukształtowały się systematyczne i partnerskie interakcje międzyetniczne zaś istniejące stosunki wyznaczone są zasadami dominacji i podporządkowania²⁸.

W ciągu ostatnich dwustu lat charakter różnicowania etnicznego w Białymstoku ulegał znacznym przemianom. Były one spowodowane zarówno migracjami, zmianami granic i przynależności państwowej obszaru, jak i wewnętrznymi zmianami zachodzącymi w poszczególnych grupach etnicznych zamieszkujących Białystok (mam tu na myśli procesy kształtowania się świadomości narodowej czy procesy asymilacyjne). Od XIX wieku do lat międzywojennych różnicowanie etniczne miasta było zdominowane przez stosunki polsko-żydowskie. Okres międzywojenny jest dodatkowo bardzo interesujący również z tego powodu, że był to czas rekonstrukcji polskiej państwowości, co było źródłem licznych napięć i konfliktów w relacjach polsko-żydowskich. Jednocześnie w obrębie grupy żydowskiej nasilał się w tym czasie proces kształtowania się nowoczesnej żydowskiej tożsamości narodowej i umacniał się ruch nacjo-nalistyczny.

Środowisko miejskie, jakie tworzył Białystok, stwarzało odpowiednie warunki do wzmocnienia odrębności etnicznej: funkcjonowały szkoły etniczne, partie polityczne związane z poszczególnymi grupami etnicznymi, rozwijało się piśmiennictwo w językach grup etnicznych (przykładowo w okresie międzywojennym w Białymstoku wydawano około 60 czasopism i gazet żydowskich w jidysz i 7 czasopism mniejszości żydowskiej w języku polskim²⁹) powstawały liczne organizacje społeczne i kulturalne.

Białystok może więc stanowić typ miasta polskiego o średniej wielkości, zróżnicowanego etnicznie, na przykładzie którego można obserwować zmiany stosunków etnicznych w perspektywie historycznej. Zamierzam więc w oparciu o dostępne źródła (przede wszystkim na podstawie analizy codziennej lokalnej prasy żydowskiej i prasy polskiej) przedstawić obraz stosunków polsko-żydowskich w Białymstoku. Na potrzeby badań określiłam okres międzywojenny (1919-1939) jako ramy czasowe moich analiz. Był to okres rozkwitu kultury żydowskiej w mieście, rozwoju szkolnictwa,

²⁸ A. Sadowski, Białystok jako typ miasta zróżnicowanego etnicznie, w: Białystok w 80 – leciu, red. C. Kuklo, Białystok 2000, s. 168.

²⁹ M. Fuks, *Prasa żydowska w Białymstoku (1918 – 1939)* w: *Studia Podlaskie*, t. 2, Białystok 1989; Autor wliczył również jednodniówki i efemerydy.

prasy, życia społecznego i politycznego, kształtowania się stosunków etnicznych na pograniczu w sytuacji, gdy jedna z grup - Polacy - staje się politycznie dominująca w odbudowującym się *państwie zorientowanym narodowo*³⁰.

obszarze, powodując zapewne wiele napięć i konfliktów. Istotna także wydaje się - jak zauważył Brubaker - analogia widoczna pomiędzy okresem międzywojennym (nie tylko w Polsce, ale w całej Europie Środkowej i Wschodniej) a współczesnością. Analogia ta zawiera się w takich zjawiskach, jak: powstanie nowych państw *zorientowanych narodowo* z wielonarodowych imperiów, działanie *zagranicznych ojczyzn* w kierunku „ochrony” rodaków pozostających poza granicami kraju, istnienie międzynarodowych mechanizmów służących monitorowaniu i ochronie mniejszości narodowych oraz fakt, iż granice państw nie pokrywają się z granicami etnicznymi³¹. Z pewnością można lepiej wyjaśnić niektóre problemy współczesnych badań nad stosunkami międzyetnicznymi w warunkach kształtowania się państw *narodowo zorientowanych* stosując analogie z czasów międzywojennych (pamiętając jednak o odmiennym kontekście historycznym).

Analizując stosunki polsko-żydowskie w okresie międzywojennym zakładam, że dominującym typem stosunków etnicznych w badanym okresie był konflikt. Przyjmuję, że konflikty etniczne są spowodowane przede wszystkim istniejącą nierównością różnych grup etnicznych w dostępie do zasobów ekonomicznych, politycznych oraz symbolicznych w danym społeczeństwie. Strony konfliktu interpretuję więc w kategoriach etnicznych, natomiast przedmiot konfliktu ma tutaj charakter pozaetniczny. Etniczność stanowi natomiast bardzo istotny czynnik mobilizujący grupę (grupy) i wzmacniający siłę i skalę konfliktu.³²

Powstanie w 1918 roku państwa polskiego jako *narodowo zorientowanego* było źródłem licznych konfliktów polsko-żydowskich. *nowe państwo polskie powstało (...) jako państwo etnolingwistycznie (i etnoreligijnie) określonego narodu polskiego i dla tego narodu, częściowo dlatego, że było ono postrzegane jako utworzone przez ten naród przeciwko oporowi*

³⁰ terminologia za: R. Brubaker *Nacjonalizm inaczej. Struktura narodowa i kwestie narodowe w nowej Europie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa – Kraków 1998.

³¹ G. Brubaker, *Nacjonalizm...*op. cit. s. 11.

³² J. Mucha, *Konflikt etniczny jako typ konfliktu społecznego*, w: *Konflikty etniczne. Źródła – typy – sposoby rozstrzygania*, red. I. Stawarz – Kabzińska, S. Szynkiewicz, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa 1996.

*Niemców, Ukraińców i Żydów*³³. Warto uściślić, że *zorientowane narodowo* państwo nie jest w ujęciu Brubakera państwem narodowym w popularnym tego słowa znaczeniu. Nie określa państwa homogenicznego pod względem przynależności narodowej. Państwo *narodowo zorientowane* jest zazwyczaj państwem zróżnicowanym etnicznie. Jednak w rozumieniu jego elit jest to państwo „niedokończone”, „niekompletne”, niewystarczająco „narodowe” w niektórych jego aspektach. W konsekwencji polityka prowadzona w takim państwie jest również *zorientowana narodowo*, gdzie nacjonalizm jest aspektem zarówno formalnej polityki, jak i nieformalnych praktyk. W przypadku Żydów polityka państwa polskiego w okresie międzywojennym miała charakter dysymilacyjny. Uznano, że asymilacja mniejszości żydowskiej jest niepożądana i za główny cel polityki państwa uznano zwiększenie emigracji Żydów z Polski. W ten sposób zdecydowano rozwiązać tzw. „kwestię żydowską” w Polsce³⁴. Powstaje więc pytanie: w jaki sposób działania państwa stymulowały konflikty etniczne w międzywojennej Polsce? *Państwo jest na ogół ważnym aktorem na scenie konfliktów etnicznych*³⁵ i jak wydaje się, tak było i w tym przypadku.

Oprócz specyficznej polityki konsekwencją powstania państwa *zorientowanego narodowo* było zdominowanie dyskursu publicznego przez³⁶:

- ukierunkowanie na naród ram narracyjnych i interpretacyjnych, percepcji i wartościowania, myślenia i uczuć (jak to ujęła Slavenka Drakulic stan bycia „owładniętym strukturą narodową”³⁷),
- wykluczenie lub marginalizacja alternatywnych nie *zorientowanych narodowo* języków politycznych (dyskursów politycznych),
- negowanie istnienia złożonych identyfikacji narodowych i powstanie tendencji do przypisywania jednostkom wyłącznie jednej, określonej narodowości,
- uproszczenie i – jak określa Brubaker – demonizacja obrazu Innego.

³³ R. Brubaker, *Nacjonalizm...*op. cit. s. 108.

³⁴ J. Orlicki pisze, że w programach wszystkich partii w Polsce (z wyjątkiem KPP) zawarto rozwiązanie kwestii żydowskiej na drodze emigracji. J. Orlicki, *Szkice z dziejów stosunków polsko – żydowskich 1918-1949*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Szczecin 1983, s. 95.

³⁵ J. Mucha, *Konflikt...*op. cit. s. 34.

³⁶ na podstawie G. Brubaker, *Nacjonalizm...*op. cit., s. 25.

³⁷ S. Drakulic, *The Balkan Express: Fragment from the Other Side of War*, New York: W.W. Norton, 1993; cyt. za. R. Brubaker, *Nacjonalizm...*op. cit. s. 25.

Typ stosunków etnicznych postrzeganych w kategoriach dominacji i podporządkowania zależy nie tylko od działań grupy dominującej. Istotnym czynnikiem jest reakcja grupy podporządkowanej na praktyki dominacji. Reakcje te można umieścić na kontinuum: od *nieświadomego funkcjonowania na marginesie tego, co dla grupy dominującej jest życiem publicznym [do] (...) pełnego oporu, polegającego na tworzeniu i ekspozowaniu mniejszościowych kontrkultur, na etnocentryzmie grup mniejszościowych*³⁸. Konflikt etniczny pojawia się przede wszystkim tam, gdzie grupa dominująca działa w sposób dyskryminujący, a grupa dyskryminowana stawia opór takim praktykom³⁹. Okres międzywojenny charakteryzuje się zdecydowanym zwiększeniem aktywności Żydów w życiu publicznym. Wszystkie partie żydowskie w niepodległej Polsce (z wyjątkiem Agudas Jisroel) prowadziły tak zwaną „nową politykę żydowską”, która oznaczała zerwanie tradycji poszukiwania kompromisu z władzami za wszelką cenę⁴⁰. Nowy Żyd, argumentowali politycy żydowscy, miał dumę narodową i powinien z godnością domagać się swoich praw jako Żyd i wolny człowiek⁴¹. Tak więc typ reakcji na politykę *narodowo zorientowaną*, która miała stworzyć i utrzymywać dominację polskiej kultury i grupy narodowej był bardzo istotnym czynnikiem konfliktogennym w relacjach polsko-żydowskich.

Zwiększenie się podmiotowości grupy żydowskiej spowodowało, że grupa ta zaczęła w zdecydowany sposób wymagać od państwa polskiego poszanowania jej praw do zachowywania własnej kultury, a nawet daleko posuniętej autonomii (między innymi tak zwany „manifest kopenhaski” z 1918 roku). Ułatwić miało to podpisanie przez Polskę traktatu mniejszościowego 28 czerwca 1919 roku. Jednak, jak okazało się w praktyce *formalne gwarancje praw mniejszości nie przeszkodziły faktycznej nacjonalizacji*⁴². Zakładam, że tego rodzaju konflikty miały swoje źródło zarówno w zbyt daleko idących żądaniach dotyczących uzyskania żydowskiej autonomii jak i w dyskryminacyjnych działaniach politycznych, działaniach przeciwko istotnym wartościom kultury grupy żydowskiej (na przykład utrudnianie funkcjonowania szkół żydowskich – z językiem wykładowym

³⁸ J. Mucha, *Dominacja kulturowa...*, op.cit. s. 51.

³⁹ J. Mucha, *Konflikt etniczny...*, op. cit. s. 33.

⁴⁰ E. Mendelsohn, *Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa – Kraków 1992, s. 78.

⁴¹ Ibidem, s. 78.

⁴² G. Brubaker, *Nacjonalizm...* op. cit. s. 134.

hebrajskim i jidysz – poprzez odmówienie subsydiowania tych szkół oraz nadawania praw publicznych, które dawałyby absolwentom tych szkół prawo studiowania na polskich uniwersytetach).

Etniczność była ważnym argumentem i czynnikiem mobilizacyjnym również w konfliktach na tle ekonomicznym. Trudności ekonomiczne młodego państwa, pogłębione kryzysem ekonomicznym lat trzydziestych, dominacja Żydów w niektórych gałęziach gospodarki (handel, niektóre wolne zawody) spowodowało wiele antagonizmów polsko – żydowskich. Sytuacja ta była bardzo często wykorzystywana przez nacjonalistycznie zorientowanych polityków i ideologów. Aspekt ekonomiczny był również widoczny w oficjalnej polskiej polityce *zorientowanej narodowo* (na przykład przepisy prawne zabraniające pracy w niedziele, co pogorszyło sytuację Żydów, którzy nie pracowali również w soboty, systematyczne wykluczanie Żydów z sektorów gospodarki państwowej, niezatrudnianie ich w służbie cywilnej, państwowych szpitalach, szkołach czy uniwersytetach). Widoczna jest tutaj rola państwa w antagonizowaniu stosunków etnicznych.

Istotne również wydaje się określenie roli odmienności religijnej w kształtowaniu relacji polsko-żydowskich, gdyż *różnice religijne wykorzystywano bardzo często jako czynnik wzmacniający różnice i dystanse między grupami (...) pogranicza, na których stykają się grupy odmienne religijnie i jednocześnie posiadające dominujące w tych grupach „narodowe” religie, są częściej obszarami ostrych i gwałtownych napięć i konfliktów niż pogranicza, na których różnice religijne nie były tak jednoznacznie widoczne*⁴³.

XXX

Należy podkreślić konieczność uwzględnienia kontekstu historycznego w badaniach stosunków etnicznych. Badania przeprowadzone w Białymstoku pozwolić mogą na ustalenie specyfiki stosunków etnicznych w tym mieście oraz być może pomogą wzbogacić rozważania teoretyczne na temat relacji pomiędzy grupami etnicznymi (w tym przede wszystkim konfliktów) w państwie *zorientowanym narodowo*.

⁴³ G. Babiński, *Pogranicze...*op. cit. s. 123.